

**МАСТАЦТВА ЁСХОДНЯЙ АПРАВЫ:
БЕЛАРУСКІЯ КАЛЕКЦЫІ Ё КАНТЭКСЦЕ МУСУЛЬМАНСКАЙ
ПЕРАПЛЁТНАЙ ТРАДЫЦЫІ**

Даследаванне прысвечана мастацтву аправы ўсходніх (мусульманскіх) рукапісаў, якія знаходзяцца ў некаторых дзяржаўных бібліятэках Беларусі: у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, Гомельскай абласной бібліятэцы і бібліятэцы Гродзенскага дзяржаўнага музея гісторыі рэлігіі. Разглядаюцца характэрныя асаблівасці традыцыйнага ўсходняга пераплёту, яго пабудовы і дэкаратыўнага аздаблення.

Мастацтва аправы ў Сярэднявеччы дасягнула на Усходзе незвычайнай вышыні і вытанчанасці. Сваімі майстрамі кніжнай справы славіліся Герат, Харасан, Самарканд, Шыраз, Ісфахан, Бухара, Тэбрыз і іншыя гарады. У калекцыях найбуйнейшых бібліятэк і вядомых музеяў свету сустракаюцца сапраўдныя шэдэўры мастацтва аправы, якія выклікаюць зачараванне пышнай дэкаратыўнасцю, філігранным узорам, насычанай колеравай гамай. Вычварны дэкор з выкручанымі лініямі і перапляценнем фантастычных раслін альбо зграбны геаметрычны арнамент, бліскучасць золата і яркія фарбы ствараюць вобраз казачнага Усходу з яго дзіўнымі багаццямі, прыцягальнай чароўнасцю і загадкавасцю.

У Беларусі рукапісныя ўсходнія кнігі захоўваюцца ў некалькіх дзяржаўных кнігасховішчах: у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, у Гомельскай абласной бібліятэцы і ў Гродзенскім дзяржаўным музеі гісторыі рэлігіі.

Калекцыя ўсходніх рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (НББ) фарміравалася з розных крыніц і цяпер складае больш за тры дзясяткі цэлых рукапісаў і фрагментаў на пяці ўсходніх мовах (арабскай, персідскай, турэцкай, санскрыце і гуджараці).

У Гомельскай абласной бібліятэцы (ГАБ) захоўваюцца пяць усходніх рукапісных кніг. Усе рукапісы ГАБ і большая частка збору НББ (26 з 30) некалі складалі адзіную калекцыю, якая належала графу Івану Фёдаравічу Паскевічу (1782–1856). Кнігі, што складаюць гэтую калекцыю, – ісламская рэлігійная літаратура

альбо творы мусульманскіх паэтаў, гісторыкаў, правазнаўцаў¹. Не ўсе кнігі, на жаль, захавалі дагэтуль свой першапачатковы вонкавы выгляд. У некаторых манускрыптах арыгінальныя ўсходнія аправы (відавочна, страчаныя ці значна пашкоджаныя) былі замененыя на новыя, зробленыя ўжо паводле заходняга тыпу².

Што да Гродзенскага музея, то там знаходзяцца Каран (турэцкага альбо крымска-татарскага паходжання) і малітоўнік на арабскай мове дагестанскага паходжання. Аднак арыгінальная аправа Карана была страчаная і замененая новай, якая была ўжо зробленая, відавочна, на тэрыторыі Беларусі (рукапіс некалі знаходзіўся ў Івейскай мячэці) і адрозніваецца ад усходняга тыпу. Аправа дагестанскага рукапісу таксама выканана паводле еўрапейскага ўзору.

Большая частка ісламскіх апраў беларускіх калекцый (у далейшым размова пойдзе толькі пра зборы НББ і ГАБ) маюць аднолькавую канструкцыю, падобныя матэрыялы і дэкор, выкананыя ў адной стылістычнай манеры, характэрнай у цэлым для працы турэцкіх майстроў. Ад іх крыху адрозніваюцца па сваім афармленні некалькі апраў, якія трапілі сюды з розных месцаў ісламскага свету (Магрыба, Ірана і Дагестана). Але ўсе яны ўяўляюць розныя варыянты *традыцыйнай ісламскай скураной аправы*¹.

У фондах НББ і Гродзенскага музея гісторыі рэлігіі захоўваюцца таксама рукапісы беларускіх татараў-мусульман. Аднак аправы гэтых кніг зробленыя паводле заходняга тыпу, і таму ў гэтым артыкуле яны не разглядаюцца. Размова пойдзе толькі пра аправы, створаныя на *ісламскім Усходзе*.

Старадаўнія ўсходнія аправы, што дайшлі да нашага часу, можна ўмоўна падзяліць на дзве групы: *рэпрэзентатывныя* і *спажывецкія*. Першая група – раскошныя і адмыслова дэкарыраваныя аправы, як правіла, з’яўляюцца абрамленнем для тонка напісаных рукапісаў з цудоўным мастацкім афармленнем. Такія

¹ Падрабязней пра склад калекцыі і яе паходжанне гл.: [5].

² Змена была здзейснена хутчэй за ўсё, калі кнігі апынуліся па-за межамі ўсходняга культурнага арэала. На рукапісе 091/10120к рэшткі скуранага пакрыцця ранейшай (усходняй) аправы прыклееныя да ўнутранага боку новых вечкаў. Гэта, прынамсі, дазваляе атрымаць уяўленне пра характар дэкаратывнага афармлення былой аправы.

¹ У калекцыі НББ існуе рукапіс, як мяркуецца, інданезійскага паходжання (шыфр 091/137(н)) з арыгінальнай аправай, вечкі якой зробленыя з раслінных матэрыялаў. Што за расліна і якая тэхналогія былі выкарыстаны, яшчэ дакладна не вызначана. Тут гэты асобнік не разглядаецца, таму што не адносіцца да тыпу традыцыйнай ісламскай скураной аправы.

рэпрэзентатыўныя асобнікі трэба разглядаць у цэлым менавіта як *прадметы кніжнага мастацтва*, у меншай ступені іх можна выкарыстоўваць у якасці *літаратурных помнікаў*: найвышэйшы ўзровень каліграфічнага майстэрства, цудоўныя унваны², маляўнічыя бардзюры і мініяцюры, багатыя аправы... і пры гэтым мноства разнастайных змен тэксту (пропускі, скарачэнні альбо ўстаўкі і г. д.). Відавочна, гэтыя манускрыпты прызначаліся не столькі для чытання, колькі для сузірання і любавання вонкавым выглядам. Як заўважыў вядомы расійскі ўсходазнаўца і даследчык персідскай кніжнасці А. Ф. Акімушкін, «асабліва вінаватыя ў падмане заказчыка вядомыя майстры і знакамітыя каліграфы. Бо не сакрэт, што ў практыцы сучасных тэкстолагаў пры падрыхтоўцы да выдання тэксту якога-небудзь твора ў якасці асноўнага яшчэ *ніколі не прыцягваўся спіс, перапісаны прызнаным майстрам мастацкага пісьма*. Шэдэўры каліграфічнага мастацтва, радуючы вочы знаўцы прыгажосцю і выразным рытмам почырку, гармоніяй яго ліній і формаў, у той жа час выклікаюць прыкрасць у спецыялістаў-філолагаў засмечанасцю і ненадзейнасцю тэксту прадстаўленых у іх твораў» [2, с. 108]. Акрамя таго, зграбныя рэпрэзентатыўныя экзэмпляры – хутчэй выключная з’ява, чым правіла [7, с. 122].

Пераважная большасць усходніх рукапісных кніг, што захоўваюцца сёння ў бібліятэках свету, належаць да спажывецкай групы. У адрозненне ад папярэдніх яны маюць больш сціплае афармленне і ўяўляюць сабой тып кнігі, разлічанай на шырокае кола чытачоў. У ранейшыя часы такія кнігі былі апрануты ў простую скураную аправу без усялякага аздаблення. З XVI ст. найбольш распаўсюджанай на Блізкім Усходзе мадэллю становіцца саф’янавая аправа з характэрным «дывановым» узорам. З Ірана праз Турцыю гэты тып аправы пранік у іншыя краіны. Дзякуючы нястомнай працы мноства простых рамеснікаў, кніга на сярэдневяковым мусульманскім Усходзе зрабілася набыткам шырокіх слаёў насельніцтва і важнай часткай культурнай гісторыі народаў Пярэдняй Азіі і Паўночнай Афрыкі³.

Усе рукапісы беларускіх калекцый належаць да другога (спажывецкага) тыпу. Іх аправы былі прызначаныя галоўным

² Застаўкі ва ўсходніх рукапісах.

³ Пра шматлікую армію радавых «кніжнага рукадзелля» (каліграфікаў, мастакоў, пераплётчыкаў) А. Ф. Акімушкін піша: «Пра майстроў сярэдняй рукі і пасярэдніх перапісчыкаў даступныя нам помнікі не гавораць, хоць менавіта працы гэтых невядомых майстроў у першую чаргу абавязана персідская кніжнасць» [2, с. 75].

чынам ахоўваць ад пашкоджанняў кнігі, што знаходзіліся ў заўсёдным ужыванні. Мастацкае афармленне такіх апраў звычайна не вельмі складанае і паўтарае з большым ці меньшым уменнем тыповую схему дэкору. Паміж сабой гэтыя аправы розняцца ўзроўнем вырабу і якасцю скарыстаных матэрыялаў, што, відавочна, было абумоўлена фінансавымі магчымасцямі заказчыкаў, і таму сярод іх можна сустрэць і зусім проста аформленыя, і досыць складана дэкарыраваныя. На іх прыкладзе можна разгледзець характэрныя асаблівасці традыцыйнай усходняй аправы, яе канструкцыі і дэкаратыўнага аздаблення.

Канструктыўныя асаблівасці ісламскай аправы

Сучасныя даследчыкі вылучаюць тры тыпы канструкцыі аправы, вядомыя ў ісламскім свеце: аправа без клапана, аправа з клапанам і «аправа-каробачка» [8, с. 278–282]. Што датычыцца апошняга, то гэта найстарэйшы тып мусульманскай аправы, які быў выцеснены з ужытку іншымі варыянтамі, яго вельмі рэдка можна сустрэць у сучасных калекцыях усходніх манускрыптаў. Аправы без клапана знешне падобныя да еўрапейскіх, але маюць істотныя канструктыўныя адрозненні, перш за ўсё ў спосабе фарміравання кніжнага блока і яго злучэння з вечкамі. Гэты тып з'яўляецца характэрным для Сярэдняй Азіі [8, с. 279]. Найбольш распаўсюджаны ў ісламскім свеце варыянт – аправа з клапанам. Наяўнасць клапана з'яўляецца нагэтулькі выдатнай асаблівасцю ісламскай аправы, што гэтая дэталёвая канструкцыя пачала ўспрымацца як яго абавязковая прыналежнасць. У сваёй кнізе «Кніжная аправа ад свайго ўзнікнення да канца XVIII ст.» Г. Луб'е апісвае толькі варыянт з клапанам (як асноўны тып ісламскай аправы) [7, с. 122]. У беларускіх калекцыях усходніх рукапісаў сустракаюцца аправы двух апошніх тыпаў (г. зн. з клапанам і без яго), прычым большасць з іх уяўляюць варыянт з клапанам, і зусім няшмат экзэмпляраў належаць да бясклапаннай мадэлі⁴.

Значнае адрозненне ўсходняй (мусульманскай) кнігі ад еўрапейскай заключаецца ўжо ў спосабе фарміравання кніжнага блока. На Захадзе яшчэ ў Сярэднявеччы зацвердзіўся прынцып сшывання на *бінтах* (або шнурах). Гэта надавала кніжнаму блоку незвычайную трываласць. Ва ўсходняй кнізе сшыўная ніць проста працягваецца ўнутр сшытка праз пракол на ўзроўні першай трэці спіні, а на ўзроўні другой трэці зноў выводзіцца вонкі і адразу ж

⁴ У некаторых выпадках з прычыны моцнага пашкоджання аправы немагчыма дакладна вызначыць прыналежнасць да той ці іншай мадэлі.

уводзіцца ў першую трэць наступнага сшытка. Такім чынам, на спінца бачны зігзагападобны рух ніці.

Часта для сшывання кніжнага блока выкарыстоўваюцца афарбаваныя ніці, і ў такім выпадку іх колер вельмі часта адпавядае каларыстычнай гаме аправы і агульнага дэкаратыўнага афармлення рукапісу.

Апісаны спосаб замацавання кніжнага блока ў параўнанні з заходнім з'яўляецца вельмі няўстойлівым, і таму ў мусульманскай аправе выкарыстоўваліся розныя дадатковыя сродкі для ўмацавання спінкі і кнігі ў цэлым. Спінка кніжнага блока інтэнсіўна праклейвалася. На яе наклеявалася палоска тканіны, трохі шырэйшая за спінку. З дапамогай гэтай тканіны ўмацоўвалася спінка і адначасова вечкі злучаліся з кніжным блокам.

Важную ролю ў стабілізацыі кніжнага блока ігралі моцныя капталы. Падчас іх выраблення сшыткі дадаткова змацоўваліся паміж сабой і з наклеенай зверху спінкі палоскай тканіны. Гэта можна добра бачыць на некаторых арыгінальных усходніх аправах, скуранае пакрыццё якіх часткова альбо цалкам страчанае (іл. 1). Сплеценыя з рознакаляровых шаўковых ніцей капталы таксама ўключаюцца ў агульны лад мастацкага ўбрання кнігі.

У мусульманскіх аправах спінка заўсёды *глухая*⁵. У адрозненне ад еўрапейскіх майстроў усходнія пераплётчыкі не скруглялі спінку, і яна заставалася плоскай.

Вечкі ўсходняй аправы з трох бакоў абрэзаны ўпоравень з кніжным блокам, г. зн. яны не маюць *кантаў*, якія высоўваюцца за лінію абрэзу, што таксама з'яўляецца прыкметным адрозненнем ад еўрапейскіх апраў. З чацвёртага боку кардон вечка крыху, на некалькі міліметраў, не дасягае спінкі, ствараючы *рубчык* для больш лёгкага разгортвання кнігі.

Прымацаванне вечкаў да кніжнага блока здзяйсняецца простым прыклейваннем кардонаў да свабодных краёў тканіны, наклеенай зверху спінкі. І нягледзячы на тое, што выкарыстоўваўся даволі моцны клей, у цэлым такая канструкцыя была не вельмі трывалая.

Таму ўсходняя аправа атрымала яшчэ адзін элемент, які павінны быў замацаваць кніжны блок і тым самым забяспечыць яго лепшую захаванасць, – клапан. Ён далучаецца да задняга вечка і накідваецца на пярэдні бок кнігі. Часам яго загортвалі пад пярэдняе вечка, а

⁵ Г. зн. скуранае пакрыццё шчыльна прыклеіваецца да спінкі кніжнага блока ў адрозненне ад *полай* спінкі (напрыклад, з адставам ці на цыліндры).

часам размяшчалі зверху. Завяршальная частка клапана стварае тупы вугал, вяршыня якога звычайна прыпадае на сярэдзіну пярэдняга вечка. Кнігі, якія страцілі клапан, хутка распадаюцца на асобныя сшыткі.

Матэрыялы для вырабу аправы

Матэрыялы, якія выкарыстоўваюцца ва ўсходніх (ісламскіх) аправах, таксама маюць некаторую спецыфіку.

Кардон. Усе асобнікі ў беларускіх калекцыях усходніх рукапісаў маюць кардонавыя вечкі, што наогул характэрна для мусульманскіх апраў. Гэты кардон уяўляў сабой некалькі слаёў склееных і спрасаваных папяровых аркушаў⁶.

Пры стварэнні вечка ў верхніх сляях такога кардону выразалася паглыбленне па контуры дэкору, што дазваляла потым рабіць своеасаблівыя «паглыбленыя» цісненні.

У Сярэдняй Азіі былі распаўсюджаны аправы, у якіх кардонныя вечкі аклейваліся афарбаванай паперай і пакрываліся лакам.

Скура. Скураное пакрыццё аправы было вельмі распаўсюджана на Блізкім Усходзе, што не дзіўна з прычыны высокага ўзроўню развіцця ў гэтым рэгіёне скуранага промыслу, карані якога ўзыходзяць да часоў старажытных цывілізацый. У Сярэднявеччы арабскія рамеснікі былі далёка вядомыя сваім умельствам вырабляць скуру. Асабліва славілася скура, зробленая ў Йемене і краінах Магрыба [7, с. 7]. Высока цаніліся і таму вывозіліся далёка ад месца вытворчасці тонкія казіныя скуры (саф'ян, маракен) і шагрэнь⁷. У ісламскіх аправах выкарыстоўвалася галоўным чынам казіная скура, але вядома таксама пра ўжыванне авечай і цялячай.

Практычна ўсе мусульманскія аправы з беларускіх калекцый маюць пакрыццё з казінай скуры⁸. На некаторых аправах бачны сляды рамонту, пры якім асобныя пашкоджаныя часткі пакрыцця замяняліся альбо ўмацоўваліся фрагментамі з авечай скуры.

⁶ Аўтары «Падручніка па кадыкалогіі арабскаграфічных рукапісаў» не выключаюць, што ў мінулым для фарміравання кніжных вечкаў маглі выкарыстоўваць таксама папірус; гл.: [8, с. 283–284]. Мусульманскія пераплётчыкі для выраблення вечкаў часам выкарыстоўвалі таксама і дрэва. У найбольшай ступені гэта было характэрна для больш старажытных апраў [8, с. 283–284].

⁷ Падрабязней пра віды скуры і яе выкарыстанне ў аправах гл.: [6].

⁸ У некаторых выпадках дакладная ідэнтыфікацыя выклікае цяжкасць альбо з прычыны выкарыстання скуры з брушной паверхні і падпах, на якіх горш праглядаецца характэрны ўзор скуры, альбо з прычыны значнага слоя апраўтуры, што не дазваляе ўбачыць натуральны *твар скуры*. Аднак і тут больш верагодным падаецца выкарыстанне таксама казінай скуры.

Звычайна на скураное пакрыццё ўсходніх апраў наносіўся значны слой глянцавай апраўтуры. Гэта прыдавала паверхні скуранага пакрыцця асаблівую гладкасць, бляск і стварала той спецыфічны вонкавы выгляд, які адразу выдае працу ўсходняга майстра. У сваім сучасным становішчы многія з ісламскіх апраў НББ ужо не ўражваюць як раней; іх скураное пакрыццё пацёртае, а месцамі і пашкоджанае.

Усходнія майстры славіліся і сваім уменнем афарбоўваць скуру ў розныя яркія колеры. Паводле сведчання Эўлія Чэлебі, стамбульскія гарбары XVII ст. маглі рабіць скуру «нябесна-блакітнай, кветак персіка, чырвонай, жоўтай і насычана зялёнай» [8, с. 286].

Часцей на ўсходніх аправах сустракаецца казіная скура цёмна-карычневага, чырвона-карычневага, ярка-чырвонага і зялёнага колеру. Можна нават назіраць, што ў кожнай краіне мусульманскага свету існавалі свае папулярныя фарбы. Так, напрыклад, Луб'е заўважае, што для персідскіх вырабаў характэрна карычневая скура [7, с. 128], а насычаны чырвоны колер розных адценняў вельмі распаўсюджаны ў Турцыі [7, с. 135].

Большая частка апраў НББ і ГАБ абцягнуты цёмна-чырвоным (набліжаным да бардовага) саф'янам, некаторыя – карычневым (розных адценняў). Некалькі персідскіх па паходжанні асобнікаў маюць чорную (альбо цёмна-шэрую) казіную скуру невысокай якасці (у адрозненне ад саф'янаў на турэцкіх аправах).

Характэрная для ўсходніх апраў апрацоўка скуры (яркая афарбоўка, глянцаванне) сведчыць не толькі пра тэхнічныя ўменні рамеснікаў, але таксама дае інфармацыю пра эстэтычныя густы ўсходняга грамадства⁹.

У некаторых аправах скурай абцягвалі таксама і ўнутраны бок вечкаў; у гэтых выпадках яна звычайна не пакрывалася такім слоём апраўтуры як на вонкавым баку, і заставалася матавай. У блізкаўсходніх, асабліва турэцкіх, аправах такія скураныя *дублюры* часта ярка-чырвонага колеру, як гэта можна бачыць у шэрагу апраў НББ¹⁰ і ГАБ¹¹. У калекцыі ГАБ сустракаюцца і чорныя дублюры¹².

⁹ Тут можна прыгадаць і практыку глянцавання паперы, на якой пісаліся ўсходнія рукапісы.

¹⁰ Скураныя дублюры прысутнічаюць у рукапісах 091/182(н), 091/184(н), 091/186(н), 091/191(н), 091/192(н), 091/194, 091/196(н), 091/202(н).

¹¹ Зборнік «Аздабленне Хакані» і інш. (шыфр 16049).

¹² «Татарханавы фетвы» (шыфр 16027), зборнік «Кніга Восень-Вясна...» і інш. (шыфр 16046).

Амаль ва ўсіх экзэмплярах з беларускіх калекцый можна бачыць яшчэ адзін характэрны для ісламскай аправы прыём. Паводле распаўсюджанай на Усходзе традыцыі, скура, якой пакрываюць аправу, звычайна складаецца з дзвюх частак: адна абцягвае пярэдняе вечка, другая – задняе вечка і клапан (калі ён існуе). Месца стыку скураных фрагментаў знаходзіцца на спінцы, але звычайна яго вельмі цяжка разгледзець простым вокам. Абедзве часткі скуры старанна шэрфаваліся па краях, якія потым накладваліся адзін на аднаго і склейваліся.

Папера. У ісламскіх аправах папера магла выкарыстоўвацца як на ўнутраным, так і на вонкавым баку вечкаў. У аправах НББ і ГАБ яна прысутнічае толькі на ўнутраных баках. Гэта альбо афарбаваная адным колерам папера (ва многіх выпадках ужо часткова вылінялая і пабляклая)¹³, часам апырсканая залатой фарбай (*творным золатам*), ці аздобленая накаткай дэкаратыўнага ўзору, альбо мармуровая¹⁴.

Ёсць дадзеныя пра выкарыстанне ва ўсходніх аправах металу, пергаменту, каштоўных тканін, але ў беларускіх калекцыях арыгінальныя ісламскія аправы з такімі матэрыяламі адсутнічаюць.

Дэкаратыўнае афармленне аправы

У розных частках мусульманскага свету склаліся ўласныя традыцыі дэкарыравання аправы, свая сістэма мастацкіх сродкаў, усталяваўся набор аблюбаваных узораў і арнаментаў, усё тое, што вызначае стыль розных лакальных школ. У адпаведнасці з дэкаратыўным афармленнем Г. Луб'е вылучае пяць асноўных тыпаў мусульманскіх апраў: егіпецка-сірыйскія, магрыбінскія, паўднёва-аравійскія, персідска-турэцкія скураныя і персідска-турэцка-індыйскія лакавыя аправы [7, с. 135].

Існуе некалькі агульных прынцыпаў дэкарыравання, якія мы знаходзім у любой усходняй аправе (за выключэннем лакавых).

1. Абодва вонкавыя бакі вечкаў заўсёды маюць цалкам аднолькавае мастацкае афармленне (іл. 2); таксама падобны адзін да другога і абодва ўнутраныя бакі. Як правіла, аздабленне мусульманскага рукапісу і скураной аправы выключна арнаментальнае, што прадыхавана патрабаваннямі ісламу¹⁵.

¹³ У рукапісах 091/179(н), 091/181(н), 091/185(н), 091/193(н), 091/195(н), 091/200, 091/201, 091/211н, 091/212н. У рукапісе 091/189(н) паверх асноўнага фону апырскана залатой фарбай.

¹⁴ У рукапісах 091/183(н), 091/187(н), 091/188(н), 091/190(н), 091/197(н).

¹⁵ Выключэнне складаюць персідскія аправы, на якіх часам можна сустрэць выявы жывёл, уплеченыя ў арнамент. І зусім паасобку знаходзіцца мастацтва лакаваных апраў,

2. Упрыгожанне клапана адпавядае дэкаратыўнаму ўбранню вечкаў. Яго знешняя паверхня падобная да знешняй паверхні вечкаў; пры гэтым магчымы два варыянты: а) усю паверхню клапана пакрывае той самы ўзор, што і на пярэднім вечцы, такім чынам, каб ён візуальна не перарываўся пры пераходзе з клапана на вечка, б) аздабленне клапана ўяўляе зменшаны і спрошчаны варыянт аздаблення вечкаў (іл. 3). Усходнія аправы беларускіх калекцый маюць другі варыянт афармлення.

3. Унутраны бок клапана афармляецца так, як унутраны бок вечкаў: абцягваецца скурай, калі кніга мае скураныя дублюры, аклейваецца мармуровай паперай, калі такой паперай пакрытыя ўнутраныя бакі вечкаў, і г. д.

4. Спінка аправы, як правіла, застаецца без аздаблення, а вось *спінка клапана*¹⁶ мае цісненне альбо размалёўку, характар якіх вызначаецца агульным мастацкім рашэннем аправы ў цэлым.

5. Абрэз усходняй кнігі часцей застаецца неафарбаваным, што можна бачыць на ўсіх усходніх (ісламскіх) рукапісах беларускіх калекцый. Мусульманскія пераплётчыкі часам размалёўвалі абрэзы фарбамі з дапамогай пэндзля, але такіх экзэмпляраў у нашых зборах няма. Часта на абрэзах (звычайна на ніжнім) пісалі назву твора для палягчэння пошуку патрэбнай кнігі, таму што кнігі, як правіла, не стаялі, а ляжалі на паліцы і бачны былі толькі абрэзы. На самой аправе звесткі пра кнігу (назва, аўтар) адсутнічалі.

У цэлым вылучаюць два асноўныя тыпы мастацкага афармлення ісламскай аправы. Першы ўяўляе сабою складаны геаметрычны ўзор з перакрываванняў ломаных ліній, які пакрывае ўсю паверхню вечка. Ён сустракаецца на егіпецкіх і магрыбінскіх аправах; паходзіць ад раннехрысціянскіх копецкіх апраў [7, с. 123]. Другі – у *дывановым* стылі: з пасярэднім і вуглавымі ціснёнымі ўпрыгожваннямі ўнутры рамкі; ён стаў пераважаць з XVI ст. Як яго спрошчаная разнавіднасць часта сустракаецца варыянт без *вугалкоў* толькі з *цэнтральным медальёнам*. Амаль усе ісламскія скураныя аправы калекцый НББ і ГАБ маюць другі тып (*дывановы* стыль) мастацкага афармлення ў тым варыянце, які па паходжанні звязаны з персідска-турэцкай групай апраў.

якое ўзнікла ў Іране і адтуль распаўсюдзілася ў Турцыю і Індыю; на іх можна бачыць выявы людзей, жывёл і раслінны арнамент. Такія асаблівасці персідскіх апраў былі шчыльна звязаны са шматвяковымі традыцыямі іранскай культуры.

¹⁶ Частка аправы, што злучае клапан з ніжнім вечкам і прыкрывае абрэз.

Персідскія і турэцкія аправы досыць цяжка адрозніваць, таму што яны выкананы ў адной тэхніцы і маюць аднолькавае дэкаратыўнае афармленне. Вядома, што персідскія рамеснікі розных спецыяльнасцей (каліграфы, мініяцюрысты і пераплётчыкі) працавалі з XV ст. у турэцкіх гарадах [7, с. 128]. Найбольш тэхнічна і мастацкі дасканалыя экзэмпляры, якія цяпер захоўваюцца ў розных кнігасховішчах свету, паходзяць з Персіі XVI ст.

Мастацкае афармленне большай часткі мусульманскіх апраў з беларускіх калекцый паўтарае адну і тую ж схему, якую можна апісаць наступным чынам. Вялікае цэнтральнае поле прамавугольнай формы абводзіцца адной ці некалькімі рамкамі. У сярэдзіне вечка размяркоўваецца арнаментальны медальён – *турундж*. Гэта персідскае слова першапачаткова абазначала плод цытрусавага дрэва (кшталту лімона), які сваёй формай нагадвае папулярны ўзор. Сярод турэцкіх пераплётчыкаў ужываецца яшчэ іншае слова для абазначэння гэтага цэнтральнага элемента дэкору – *шэмсэ*¹⁷, якое выводзіцца ад арабскага слова *шамс* (сонца), што хутчэй звязана з уяўленнем пра круглую, а не выцягнутую міндалепадобную ці лімонападобную форму. Такія круглыя ўзоры ў цэнтры вечка былі характэрныя для ранніх арабскіх апраў Егіпта і Магрыба. Атаясамліванне двух тэрмінаў адбылося, відавочна, на тэрыторыі Турцыі, дзе былое абазначэнне сярэдніка (якое ўзыходзіла да старажытных арабскіх апраў) працягвала выкарыстоўвацца і для змененай формы (пасля распаўсюджання *турундж*-узору з Ірана) з прычыны таго, што турэцкія рамеснікі не разумелі зыходнага значэння арабскага слова.

Звычайна ўгору і ўніз ад гэтага сярэдніка ідуць як своеасаблівыя адгалінаванні маленькія ўпрыгожванні ў форме лісціка. Для іх пакуль не існуе агульнапрынятага ў навуковай літаратуры абазначэння. У некаторых выпадках для гэтых дадатковых элементаў ужываюць тэрмін *пальмета* [1], што цяжка прызнаць удалым, паколькі з гэтым словам звязана ўяўленне пра канкрэтны старажытны арнаментальны матыў, які не мае нічога агульнага з формай згаданых упрыгожванняў на ісламскай аправе. Часам гэтыя дэкаратыўныя элементы называюцца *падвескамі*, што навяяна,

¹⁷ Даследчыкі ўсходняй кнігі гэтым тэрмінам абазначаюць таксама ўзор круглай формы, напісаны фарбамі, часцей за ўсё на першай старонцы рукапісу.

відавочна, характэрнымі для ўсходняга мастацтва дэталі ювелірных убранняў. Аднак ужыванне такога тэрміна не зусім апраўдана семантычна: так можна было б пазначыць дэталі, якія знаходзяцца *над* турунджам (*надвескі*), але не *над* турунджам. Пецярбургскі ўсходазнаўца В. Палосін па аналогіі з тэрміналогіяй, прынятай у заходніх даследчыкаў, прапануе называць гэтыя дробныя дэкаратыўныя элементы *спадарожнікамі* («цэнтральны медальён са спадарожнікамі») [4, с. 185].

У турэцкіх пераплётчыкаў для малых дэкаратыўных аздабленняў ужываецца тэрмін *сальбек*. У персідскіх крыніцах сустракаецца назва толькі верхняга малога дэкору – *сэр-турундж* (ад перс. *сэр* – галава, г.зн. «галава турунджа»). Гэта арыгінальная ўсходняя тэрміналогія зрэдку, але ўсё ж сустракаецца ў навуковай літаратуры.

Чатыры вуглавя ўпрыгожванні (калі яны прысутнічаюць) маюць такія самы арнамент, як і сярэднік. Ва ўсходніх аправах беларускіх калекцый, як гэта характэрна для простых, спажывецкіх апраў, паверхня ўнутры рамкі паміж вугалкамі і сярэднікам (з дадаткамі) застаецца без асаблівага аздаблення¹⁸.

У арнаменце, які пакрывае паверхню дэкораў (сярэдніка, малых медальёнаў і вугалкоў), можна вылучыць некалькі тыповых узораў. Перадусім гэта традыцыйны персідскі арнамент у выглядзе квітнеючых вітковых раслін, які нават у стылізаваным выглядзе дазваляе распазнаць асобныя кветкі, пакручастыя парасткі і лісцікі ружовых кустоў. Ён сустракаецца на большасці арнаментаваных ісламскіх апраў НББ і ГАБ. Акрамя таго, можна знайсці ўзор у надзвычай стылізаваных формах, якія называюць *арабескамі*¹⁹.

Абрамленне цэнтральнага поля на разгледжаных аправах досыць простае і ўяўляе сабой адну ці некалькі ўстаўленых адна ў адну рамак: лінейных і арнаментальных у выглядзе плеченага шнура. Згодна В. Палосіну, рамкі ў ісламскай аправе выконваюць важную ролю; яны арганізуюць прапарцыянальныя суадносіны ўсёй дэкаратыўнай сістэмы ў цэлым і, магчыма, звязаны з канкрэтнымі лакальнымі сістэмамі вымярэння [3; 4].

¹⁸ У каштоўных аправах гэта прастора дэкарыравалася тонкім вітковым і кветкавым арнаментам альбо ўсё поле пакрывалася залочаным цісненнем.

¹⁹ Сярод апраў беларускіх калекцый гэта датычыцца толькі фрагментаў магрыбінскай аправы 091/10120к.

Тэхніка дэкарыравання²⁰

Усходнія майстры выкарыстоўвалі разнастайныя тэхнічныя прыёмы для стварэння дэкору. Часта гэта была вельмі карпатлівая праца, якая патрабавала асаблівай дбайнасці і акуратнасці пры выкананні дробных дэталей.

Блінтавое цісненне металічнымі штампамі, добра вядомае ў еўрапейскай практыцы пераплётнай справы, радзей сустракаецца на ўсходніх аправах. У беларускіх калекцыях яго можна ўбачыць на захаваных фрагментах першапачатковага пакрыцця аправы магрыбінскага рукапісу²¹, на персідскіх аправах²² і яшчэ на некаторых²³ з фондаў НББ.

Лініі рамак ствараліся рознымі спосабамі. Часам гэта былі простыя лініі блінтавога ціснення. Але часцей на ісламскіх аправах сустракаюцца залочаныя рамкі; для іх галоўным чынам выкарыстоўвалі творанае золата, але ў навуковай літаратуры апісаны таксама спосаб ціснення з ужываннем сусальнага золата.

Найбольш просты (і самы распаўсюджаны) спосаб заключаўся ў вычэрчванні ліній твораным золатам. Такім самым чынам здзяйснялі абвядзенне контуру медальёнаў і вугалкоў (іл. 4). Зразумела, што гэты спосаб дэкарыравання быў не вельмі трывалы супраць механічных пашкоджанняў. Ад шаравання пры судакрананні аправы з іншымі паверхнямі лініі проста сціраліся. Гэта добра бачна на некаторых аправах беларускіх калекцый.

Для выраблення вузкіх арнаментальных рамак (з узораў па тыпу *шнура*) спачатку малявалася палоска, якая зафарбоўвалася твораным золатам, і на яе наносілася цісненне з дапамогай дробнага металічнага штампа.

Для ціснення паглыбленых дэкаратыўных упрыгожванняў – сярэднікаў (турунжаў), малых медальёнаў (спадарожнікаў) і вугалкоў – выкарыстоўваліся скураныя штампы. Іх выразалі з

²⁰ Для таго, каб даць нагляднае ўяўленне пра некаторыя асаблівасці тэхнікі вырабу і дэкарыравання ўсходняй аправы, тут выкарыстоўваюцца таксама фотаздымкі з майстар-класа, які праводзіўся ў Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы замежнай літаратуры (Масква, 17–19 красавіка 2007 г.) рэстаўратарам Інстытута кансервацыі Нацыянальнай бібліятэкі Аўстрыі Чэхетам Караданам.

²¹ 091/10120к.

²² У рукапісах 091/185(н), 091/195(н), 091/200, 091/201, 091/202(н); у апошніх двух выпадках метадам блінтавога ціснення выкананы арнаментальныя рамкі (дробным штампам).

²³ На рукапісах 091/247, 11Рк426к.

вельмі тоўстай цвёрдай скуры²⁴; гравіравалі на іх паглыблены арнамент, які пры цісненні пакідаў на скуры аправы рэльефны ўзор.

Акрамя таго, для стварэння такога *паглыбленага ціснення* на кардоне (вечка або клапана) загодзя падрыхтоўваліся адпаведныя па форме выемкі²⁵. Скураное пакрыццё змочвалася вадой, на яго (над месцам выемкі ў кардоне) накладваўся скураны штамп, які ўціскаўся ў паглыбленне і вытрымліваўся пад прэсам да высыхання скуры. У выніку атрымліваліся своеасаблівыя адбіткі з паглыбленым фонам і рэльефна ўзвышаным арнаментам.

Паводле іншага варыянта са скуранага пакрыцця аправы выразалі частку, што прадугледжвалася для ціснення; гэты фрагмент тонка шэрфаваўся, увільгатняўся і цісніўся штампам з цвёрдай скуры. Потым выразаны фрагмент прыклеівалі на тое самае месца, дзе ён раней знаходзіўся, але ён пры гэтым ужо знаходзіўся ніжэй асноўнай плоскасці скуранага пакрыцця²⁶. У адрозненне ад першага спосабу стварэння паглыбленага ціснення, які можна лічыць «класічным», другі трэба пазначыць як «выразны».

У беларускіх калекцыях усходніх рукапісаў сустракаюцца аправы, паглыбленае цісненне якіх выканана ў тэхніцы адпаведна двум апісаным варыянтам, прычым большасць з іх маюць дачыненне да другога («выразнага»). Луб'е лічыў такую тэхніку дэкарыравання асабліва характэрнай для пазнейшых і не вельмі каштоўных турэцкіх апраў [7, с. 133].

Пасля ціснення на медальёны і вугалкі тонкім пэндзалем наносілася творанае золата. Часцей афарбоўваўся фон, і тады вылучаныя часткі рэльефнага арнаменту, якія захавалі колер скуранага пакрыцця, яшчэ больш выразна падкрэсліваліся. У некаторых выпадках, наадварот, залаціўся рэльефны дэкор, а паглыблены фон захоўваў свой першапачатковы колер; звычайна гэта выглядае некалькі аляпавата – пры такім спосабе залачэння цяжэй вытрымліваць дакладнасць мазка. Можна сустрэць таксама і аправы, дзе ўвесь дэкор з паглыбленым цісненнем цалкам пакрываўся золатам, што знішчала альбо прынамсі рабіла зусім невыразным кантраст паміж пуката-рэльефнымі і паглыблена-плоскімі элементамі ўзору; магчыма, такім маламастацкім прыёмам

²⁴ Раней для гэтага выкарыстоўвалі вярблюджую скуру.

²⁵ Гл. вышэй пра выраб карданажу.

²⁶ Такі спосаб апісаны ў Луб'е. Аднак, паводле нашых назіранняў, гэты «выразны» метада таксама прадугледжваў стварэнне паглыблення на вонкавай паверхні вечка. Магчыма, гэта рабілася менавіта пасля выразання фрагмента скуранага пакрыцця, з-пад якога і выбіралася крыху паперы, каб стварыць патрэбную выемку.

пераплётчык імкнуўся замаскіраваць свой не вельмі высокі прафесійны ўзровень або проста не вызначаўся тонкім густам. Часам цісненне пакідалася наогул без залачэння.

Існаваў яшчэ і трэці варыянт – *паглыбленае цісненне з аплікацыяй*, калі цісненне наносілася на фрагмент з іншай скуры, якая звычайна была іншага колеру. У такой тэхніцы зроблена дэкарыраванне адной аправы з гомельскай калекцыі²⁷.

Дэкаратаўнае афармленне ўнутранага бока вечкаў і клапанаў многіх усходніх апраў ГАБ і НББ досыць простае. Для гэтага выкарыстоўваецца альбо *мармуровая*, альбо фарбаваная аднакаляровая (часам з залатым крапам) папера. Некаторыя аправы, як ужо адзначалася вышэй, маюць *дублюры* з чырвонага саф’яну з размалёўкай твораным золатам альбо нават з цісненнем.

У цэлым трэба адзначыць, што большая частка ўсходніх апраў беларускіх калекцый знаходзіцца ў нядрэнным стане. Нават не будучы ўзорамі «высокага» мастацтва, яны з’яўляюцца цудоўнымі прыкладамі традыцыйнай спажывецкай аправы і даюць уяўленне пра ўзровень кніжнай культуры, характэрнай, відавочна, для сярэдніх слаёў насельніцтва. Акрамя таго, каларыт Усходу, які нясуць гэтыя аправы, прымушае ўспомніць, які моцны імпульс быў нададзены развіццю еўрапейскай аправы ў эпоху Адраджэння менавіта з боку арыентальнага мастацтва. Пад уплывам ісламскіх апраў спачатку ў Італіі, а потым і ў іншых краінах Еўропы распаўсюджваецца цісненне золатам, а мастацкая сістэма ўзбагачаецца ўсходнімі выяўленчымі матывамі і ўзорамі.

1. *Акимущин О. Ф.* Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. – Москва, 1993. – Вып. 10.

2. *Акимущин О. Ф.* Средневековый Иран: Культура. История. Филология. – Санкт-Петербург : Наука, 2004.

3. *Полосин В. В.* Мусульманские переплеты с парным бордюром алхалидийани // Петербургское востоковедение. – Санкт-Петербург, 1994. – Вып. 6. – С. 386–392.

4. *Полосин В. В.* Переплет рукописи «Прекрасные имена Аллаха» // Восточный сборник / Российская национальная библиотека. – Санкт-Петербург, 2003. – Вып. 6. – С. 185–199.

5. *Станкевич Л. И.* Восточные рукописи в фонде Национальной библиотеки Беларуси. [К созданию каталога арабских, персидских и турецких рукописей] // Здабыткі : дакументальныя помнікі на Беларусі / Нац. б-ка Беларусі ; склад.: Л. Г. Кірухіна, Т. І. Рошчына. – Мінск, 2005. – Вып. 7. – С. 188–202.

²⁷ «Аздабленне Хакані» (шыфр 16049).

6. *Сынкова И. А.* Кожаный переплет: проблема определения материала // *Здабыткі : дакументальныя помнікі на Беларусі.* – Мінск, 2007. – Вып. 9. – С. 263–284.

7. *Loubier H.* Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. 2. Aufl. – Leipzig : im Verlage Klinkhardt et Biermann, 1926.

8. *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe / Déroche François* avec la collaboration de Annie Berthier, Marie-Geneviève Guesdon, Bernard Guineau, Francis Richard, Annie Vernay-Nouri, Jean Vezin, Muhammad Isa Waley ; Bibliothèque nationale de France. – Paris, 2000.

Summary

I. Synkova. The art of the oriental decorum: the Belarusian collections in the Muslim book-cover tradition context

The oriental (Muslim) manuscripts are in the several state libraries of Belarus: in the National Library of Belarus, in the Homel regional library and in the Library of the Hrodna state museum of the history of the religion. All oriental book-covers of the manuscripts from the Belarusian collections are of the consumption type. The artistical form of such book-covers usually is not very difficult and is done according to the typical scheme of the decorum. They can be an example of the characteristic peculiarities of the traditional oriental book-cover, its construction and the decorative adornment.

The important differences of the oriental book-cover from the European one is caused by the different construction of the book and the forming of the inner book. The additional detail (the flap) was added to the oriental book-cover for the strengthening of the inner book.

Also some principles of the decorating are examined in the article. The artistical form of the most part of the Muslim book-covers from the Belarusian collections is done according to the same scheme («the *carpet* style»).